

XIII. ASRIN İLK YARISINDA ANADOLU'NUN DOĞUSUNDA YAŞANAN HAKİMİYET MÜCADELELERİ

Yrd. Doç. Dr. İlhan ERDEM*

Bugün ülkemizin Doğu Anadolu Bölgesi-Güney-Doğu Anadolu dahil tarih boyunca pek çok değişik kavmin istilasına uğramış, yörede sayısız beylik ve devlet kurulmuştur. Bölge İran, Suriye ve Kafkasya yönünden gelen güçlerin hakimiyet kurmak için mücadele ettikleri bir saha olmuştur. Tarihte meşhur olmuş Sasani-Bizans, Bizans-Arap ve Türk-Bizans mücadeleleri hep bu mekanda yaşanmıştır. Malazgirt Zaferrinin akabinde Anadolu Türklerin eline geçip iskana tabi tutuldu. Ardından da ülkede büyüklü küçüklü bir çok Türk devlet ve beylikleri ortaya çıktı. Bunlardan tarih sahnesinde ilk boy gösterenleri Anadolu'nun Doğusunda kurulanlardır. Saltuklu(Erzurum-Bayburt), Mengücekliler(Erzincan-Kemah-Divriği), Sökmenli (Ahlat-Van Gölü Havzası), Artuklu (Mardin-Harput), Yıvalı (Diyarbakir) ve Dilmaçlı (Bitlis-Erzen) adları altında kurulan bu Türkmen Beylikleri asırlarca bölgede hüküm sürdüler. Hakim oldukları zaman dilimi içinde de yöreye büyük oranda Türkmen iskan edildi. Kültür ve sanat eserleriyle donatıldı. Bölgede iki asra yaklaşan sürede huzur ve güvenlik hakim oldu. İnsanlar refah içinde yaşadılar. Bu beylikler bölgede meydana gelen siyasal ve ekonomik gelişmeler ve bazı dış etkiler sonucu On üçüncü asrın ilk yarısında biri hariç- ortadan kaldırıldılar. Makalemizde Anadolu'nun bu bölgesinde yaşanan gelişmeleri beyliklerin tarihe karışmalarının nedenleri ve onların mirasının bugüne katkıları genel olarak değerlendirilecektir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için biraz geriye gitmekte fayda vardır.

Bilindiği gibi İran, Irak, Suriye ve Anadolu'nun büyük bir bölümüne hükmeden Büyük Selçuklular'ın güç kaybetmesi sonucu bilhassa On ikinci asrın ikinci yarısından itibaren Yakın-Doğu'da yeni siyasal oluşumlar görülmeye başlandı. Bunlardan ilk planda dikkate değer olanları Musul ve Halep'te Zengiler, Anadolu'da Türkiye Selçukluları ve

---

*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Azerbaycan'daki İldenizliler idi. Zengiler diğerlerine nazaran etkin konumdaydılar Bilhassa meşhur Nureddin Zengi(1146-zamanında bölgenin en güçlü devleti olmuşlardır. Türkiye Selçukluları ise Kılıç Aslan(1155-1192) devrinde ağırlığını hissettirmeye başlamışlarsa da Zengiler'e rakip olamamışlardır. İki devlet arasındaki nüfuz mücadelesi Doğu Anadoludaki Türkmen Beylikleri üzerine idi. Türkmenler ise bu iki devletin çekişmesinden yararlanarak bağımsızlıklarını korumaya uğraşıyorlar, bir yandan da ülkelerini saldırgan Gürcüler'e karşı savunmaya çalışıyorlardı. Nitekim 1153, 1161, 1163 ve 1166 yıllarındaki saldırıları ittifak ederek bertaraf edebilmişlerdir. (1). Nispeten bağımsızlıklarını korudukları bu devrede de Zengiler'in bilhassa Sökmenliler ve Artuklular üzerinde nüfuzu mevcuttu(2).

Bununla beraber Doğu Anadolu'daki Türkmen Beylikleri'nin kaderi 1169-1175 yılları arasında bölgede yaşanan gelişmeler sonunda değişecektir Bizans kışkacından kurtulan Selçuklu sultanı Kılıç Aslan ani bir hareket ile Danişmendli arazisine girmiş ve 1169 yılında iç çekişmeler içinde olan beyliğin Elbistan, Darende, Gedük, Zamantı ve Kayseri gibi Merkezi Anadolu ile Aşağı Fırat Bölgesindeki dolayısıyla Suriye sınırını denetleyen mevkiileri ele geçirdi. Kendi nüfuz alanını tehdit eden bu gelişme ve Selçuklular'ın güçlenmesi Nureddin'i tedirgin etti. O, Selçuklu sultanının önünden kaçarak kendisine sığınmış olan Danişmend beyi Zünnun'u bir ordu ile Anadolu'ya gönderirken kendisi de Aşağı Fırat bölgesine girdi. Kılıç Arslan Nureddin karşısında fazla direnemedi ve ele geçirdiği Danişmendli topraklarının büyük bir kısmını bırakmak zorunda kaldı. Ancak çok geçmeden 1174 yılında Nureddin Zengi'nin ani ölümü herşeyi değiştirdi. Selçuklular kaybettikleri yerleri tekrar kazandıkları gibi Anadolu'nun Doğusuna nüfuz etme fırsatını yakaladı. Gerçekten de Sultan Kılıç Arslan 1178 yılı sonuna kadar Sivas'dan Tokat'a, Kayseri'den Malatya'ya kadar uzanan bütün Danişmentli ülkesini zapt etti. Selçuklular bir anda güneyde Zengilerle olduğu gibi kuzeyde de Saltuklu, Mengücekliler ve Artuklu Türkmen devletleriyle komşu oldular. Bu yakınlık Selçuklular'a Mengücekliler ve Saltuklular'a nüfuz

¹ Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bak. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 6-21

² O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, 2. Baskı, İstanbul 1984, s. 200-4.

etme fırsatını verdi. Böylece onlar Anadolu'nun Doğusuna hakim olma yolunda önemli bir adım atmış, en azından bir şans yakalamış oldular⁽³⁾.

Selçuklular Doğu'daki ani ve hızlı ilerlemesi karşılık bulmakta gecikmedi. Nureddin Zengi'nin ölümünün yarattığı otorite boşluğu kısa bir süre sonra dolduruldu. Memlüklerinden Selahaddin Eyyubi Mısır'da hakimiyetini ilan ettikten sonra hızla Suriye'ye yöneldi ve Haleb hariç Zengi hakimiyetindeki bütün bölgeyi 1175 sonuna kadar ele geçirdi. Ardından da Suriye sahillerinde hüküm süren Haçlı kontlukları ile giriştiği mücadeleden 1179 yılı sonlarında başarı ile çıkmıştır. Selahaddin yönünü sefeli gibi tekrar Doğu Anadolu'daki Türk Devletleri üzerine döndüğü zaman karşısında rakip olarak -Beyliklerden başka-sadece Türkiye Selçukluları vardı. Selçuklular Zengi'nin ölümünden geniş Danişmentli topraklarını zapt etmek suretiyle yararlanmışsa da Selahaddin'in çok kısa sürede devleti toparlaması sonucu daha fazla ileriye gidemedi. İlk çatışma Suriye'yi kuzeyden denetim altında tutan Göksun ve Raban kalesi çevresinde yaşandı. Malatya üzerinden inen bir Selçuklu birliği Toros geçitlerinde Selahaddin'in kuvvetleri tarafından durduruldular. 1179 yılında Sultan Kılıç Aslan misilleme için Eyyubiler'e tabi Hısn-ı Keyfa Artuklular'ı üzerine yürüdü. Ancak Selahaddin'in karşı hareketi ile geri çekilmek zorunda kaldı. Selçuklular'ın Malatya üzerinden Fırat havzasına girme teşebbüsü başarıya ulaşmadı. İki devlet arasındaki sınır yine eskisi gibi kaldı⁽⁴⁾.

1180'den itibaren Selçuklular'ın dahili mücadeleler yüzünden kaosa sürüklenmesi Doğudaki Türkmen beyliklerini Selahaddin karşısında yalnız bıraktı. Eyyubi sultanı da bu durumdan oldukça iyi istifade etti. Anadolu'nun Doğusu haiz olduğu stratejik öneminin yanında o dönemde ticari açıdan da ehemmiyetli idi. Türkistan üzerinden İran ve Haleb'e ulaşan ünlü İpek Yolu buradan geçiyordu. Ayrıca Basra Körfezi yolu ile Kuzeye ve Akdeniz'e ulaşan Hint baharatı; yine Rusya ve Baltık ülkeleri ile Bağdad ve Suriye arasındaki yoğun ticari trafik yöreden geçiyordu. Uluslararası ticaret ağının içinde kalmanın nimetlerini farkında olan Türkmen beylikleri bu fırsattan en iyi şekilde yararlanmaya çalışıyorlar;

³ İbnü'l-Esir, El-Kamil fi't-Tarih(Türkçe Çev: A. Özaydın), İstanbul 1987, C. XI, s. 314-324; Ebu'l Fereç, Tarih-i Ebu'l Fereç(Türkçe Çev. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1950, C. II, s. 418-19; Turan, Selçuklular Zamanında. . , s. 203-5.

⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 366; Ebu'l-Fereç, II, s. 422-26; S. H. Gibb, The Life of Saladin, London 1973, s. 26-30.

bunda da başarılı oluyorlardı. Refah içindeki bölgede Erzurum, Bayburt, Erzincan, Ahlat Mardin, Diyarbakır, Silvan ve Bitlis en gelişmiş ve dikkate değer merkezlerdi. Selahaddin Eyyubi'nin böyle bir beldeyi ele geçirmek istememesi düşünülemezdi. Bilhassa Doğulu ve Batılı tüccarlarının buluşma yeri, tarihi ipek yolunun son noktası Halep ve çevresinin güvenliği yöre ile bağlantılı idi. O önce el-Cezire üzerine yürüdü. 1182 Eylülüne kadar Zengiler'in elindeki Urfa, Habur, Rakka ve Nusaybin'i ele geçirdi. Ardından Musul'u bir süre kuşattı ise de ele geçiremedi. Bu arada Selahaddin'in faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Ahlat-Şah II. Sökmen, Mardin hakimi Kutbeddin ile Bitlis emiri Devletşah ittifak oluşturarak karşı atağa geçmişlerdi. Bu durumu tehlikeli bulan Eyyubi hükümdarı yöreyi derhal terk ederek Suriye'ye döndü. Ancak o bölgedeki emellerinden vazgeçmedi. Hısn-ı Keyfa Artuklu beyi Nureddin'in de tahrikleri ile 1183 baharında tekrar bölgede gözüktü. Bu kez hedef Fırat havzasının en önemli merkezi ve Anadolu için stratejik açıdan büyük önem arz eden Diyarbakır(Amid) idi. Kent Türkmen İnal Oğullarının elindeydi. Selahaddin güçlü surları ile alınması son derece zor olan kenti biraz da hile ile kısa sürede ele geçirdi. Böylece Eyyubiler Anadolu içlerine kadar girmiş oldular. O kentin yönetimini Hısn-ı Keyfa sahibi Nureddin'e bıraktıktan sonra güneye kıvrılıp o sırada Haçlıların elinde olan Tell Halid ve Anteb'i fethetti. Haziran 1183'de de Halep'i alarak buradaki Zengi hakimiyetine son verdi⁽⁵⁾

Bu fetih ve başarıları ile Selahaddin tartışmasız İslam dünyasının en büyük lideri oldu. Selçuklular çok gerilerde hatta gölgede kalmışlardı. Karşısında durabilecek bir kuvvet yok gibiydi. Abbasi halifeliği onun kudreti karşısında çoktan teslim olmuştu. Bu şartlarda artık bölgenin tek patronu olarak istediği her şeyi -zaman zaman Haçlılarla uğraşsa dayapabilirdi Önce Zengileri tamamen tarih sahnesinden silmeyi düşündü ve 1185 yazında Musul'u kuşattı Tam bu sırada Ahlat-şah II. Sökmen'in vefatı bölgedeki bütün dengeleri bozdu. Eyyubi hükümdarı da planlarını yeniden belirledi. Musul'a karşılık Ahlat'ı ele geçirmek daha kolay ve karlı idi. Bu sebepten kuşatmayı kaldırarak derhal Ahlat üzerine yürüdü. Selahaddin'in gelmekte olduğunu öğrenen Ahlatlılar derhal Azerbaycan atabegi Pehlivan'a müracat ettiler. Ve Ahlat atabegin himayesine geçti. Bu gelişme karşısında Ahlat seferini yarıda kesen Eyyubi hükümdarı Meyyafarikin'e yöneldi. Kent uzun süre direnmesine karşın 25. 08.

⁵ İbnü'l-Esir, A. g. c. , s. 391-2; Ebu'l-Fereç, II, s. 429-32; Gibb, The Life. . , s. 34-7.

1185'de düştü⁽⁶⁾. Bu gelişme yakın bir zamanda Van Gölü havzasını Eyyubiler'e açacaktır.

185-1190 yılları arasında Eyyubi hükümdarının Haçlılar ile olan meşguliyetleri Anadolu'nun doğusundaki Türk Devletlerine rahat bir nefes aldırdı. Ancak 1190'lı yıllar hiç de kolay geçmedi. Haçlılara karşı çok başarılı olan Selahaddin kazandığı zaferin verdiği yüksek moral ile tekrar kuzeye döndü ve 1191 yılında yeğeni Takiyüddin'i büyük bir ordu ile Ahlat üzerine gönderdi. Takiyüddin hızlı bir yürüyüşten sonra Meyyafarikin üzerinden Hani'ye ulaştı. Kısa bir kuşatma sonunda kent ele geçirildi. Yardıma gelen Sökmenli güçleri mağlup edildikten sonra Ahlat'a yönelindi. Takiyüddin Sökmenliler'in merkezini bir süre kuşattı ise de ele geçiremedi. Bu kez beldenin diğer önemli bir merkezi Malazgirt'i kuşatırken vefat etti. Onun ölümü ile bölge ve Türk devletleri büyük bir tehlikeden kurtuldu. Zira Ahlat ele geçse idi, bir sonraki hedef Erzurum olacaktı⁽⁷⁾. Bu da Anadolu'nun doğusunun tamamen Selçuklulara kapatılması anlamına geliyordu. 1192 yılında II. Kılıç Aslan ve 1193'te de Selahaddin Eyyübi'nin ölümleri yeni bir yüzyıla girerken bölgede yeni bir dönemin başlayacağını işaret eder gibidir.

Selahaddin'den sonra devleti oğlu ve yeğenleri tarafından derhal parçalandı. Paylaşımında el-Cezire ve Fırat havzası sultanın yeğeni Melik Adil'in hissesi oldu. Eyyubiler arasındaki paylaşma mücadelesinden istifade etmek isteyen Sökmenli Bektimur Meyyafarikin'i bir süre kuşattıysa da ele geçiremedi. ⁽⁸⁾. Aynı yılda Gürcüler Saltuk İline saldırarak Erzurumu işgal etmişlerdi. Bölgede yaşanan otorite ve nüfuz boşluğu Selçuklular'ın harekete geçmesine fırsat verdi. Bütün kardeşlerini bertaraf ettikten sonra 1196 yılında Selçuklu tahtına oturan Rükneddin Süleyman Şah Ermenilere bir sefer yaptıktan sonra dikkatini Doğuya çevirdi. Kuzeyden Anadolu'yu tehdit eden Gürcülere karşı 1202 yılında sefere çıktı. Selçuklu orduları Derbend önlerinde tuzağa düşürülerek mağlup edildilerse de Saltuk ili ve Erzurum Selçukluların eline geçti ve buradaki 150 yıllık Saltuklu hakimiyetine son verildi. ⁽⁹⁾. Bu şekilde Selçukluların

⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 407-8; Ebu'l-Fereç, II, s. 435-6; Gibb, A. g. e. , s. 41-2

⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 63-4; Ebu'l-Fereç, II, s. 459; Turan, Doğu Anadolu, s. 17.

⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 93; Turan, Doğu Anadolu, s. 102.

⁹ İbn Bibi, el-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Alaiyye (Yay. A. Erzi) Ankara 1956, s. 71-75; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 146-7; Turan, Selçuklular Zamanında, s. 251-60.

Anadolu'daki varlığı ve Erzurum ticaret yolu güvenlik altına alındı. Selçukluların bölgeye hızlı dönüşlerinin etkileri büyük olacaktır.

Selçuklular bölgenin kuzeyini denetimleri altına alırken Eyyubiler'in karşılık veremediği gibi mevzi kaybetmeye devam ettiğini görüyoruz. Bitmek bilmeyen iç çekişmeler çözülmelere neden oluyordu. Nitekim kardeşleri tarafından hakkının yenildiğini düşünen Samsat hakimi Melik Efdal yüzyılın başında Selçuklular safına geçmiş ve onlar adına hutbe okutup para bastırmıştı. Onu Harput hakimi Nizameddin izledi. Her ikisi de Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkışını tebrike gelerek bağlılıklarını bildirmişlerdir. ⁽¹⁰⁾ Selçuklular da bu sayede Fırat bölgesine sızabilmişlerdir. Bu gelişmeye karşılık Amid hakimi Eyyubiler'in el-Ceziredeki yeni hakimi Melik Eşrefin de desteği ile Harput'a saldırdı ve kentin varoşlarına kadar ilerledi(Nisan 1205). Zor durumda kalan kent hakiminin yardım istemesi ile Sultan Gıyaseddin 6000 kişilik süvari gücünü yola çıkardı. Kente ulaşan birlikler kısa sürede denetimi sağladılar ve Harput tamamen Selçuklu kontrolüne girdi. Aynı sıralarda Haçlılardan güç alan Gürcüler Anadolu'nun Doğusuna saldırılarını yeniden başlattılar. 1205 ve 1206 yıllarında gerçekleştirdikleri taarruzlarda Ahlat, Erciş, Van Gölü Havzası ve Erzurum büyük tahribata uğradı. ⁽¹¹⁾ Gürcülerin bu başarısında o sırada bölgede yaşanan Eyyubi-Türk mücadelesi ile Selçukluların dikkatlerini başka alanlara kaydırmasının önemli rolü vardı. Şiddetli saldırılara rağmen Gürcüler bölgede bir hakimiyet sahası tesis etmeyi başaramayacaklardır.

Haçlıların 1204 yılında İstanbul'da bir Latin devleti tesis etmeleri Yakın-Doğu'daki bütün dengeleri alt üst etmişti. Zira bu hadisenin ardından Anadolu'da biri İznik ve diğeri Trabzon olmak üzere iki Rum devleti tesis edildi. Selçuklular da kendilerini çok yakından ilgilendiren gelişmeler üzerine yönünü batıya döndü. Yeni oluşumlar nedeniyle Akdeniz ve Kara Deniz sahillerinden yapılan ticaretin kesilme tehlikesine karşı 1206 yılında Trabzon ve 1207 yılında Akdeniz sahillerine bir sefer düzenlendi. Seferlerle ticaret yollarına tekrar işlerlik kazandırıldığı gibi Antalya gibi önemli bir ticaret limanı da ele geçirildi. Selçuklu fetihleri devam etti ve nihayet 1214'te Sinop zapt edilerek Selçuklu ticaret ağı Anadolu'da bir bütünlüğe kavuşturuldu. Uluslar arası ticaret konvoyuna

¹⁰ Ebu'l-Fereç, II, s. 486

¹¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 169-71; Turan, Selçuklular Zamanında, s. 276-7.

da dahil oldular. Şimdi sıra Anadolu'nun Doğusu ile güney sınırından geçen tarihi ipek yolunda idi. (12).

Selçukluların batı da meşgul oldukları sırada Anadolu'nun doğusunda da çok önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Trabzon Rumlarına güvenen Gürcüler saldırılarını sıklaştırmışlar ve Kars'ı ele geçirmişlerdi. En büyük karışıklık ise Van Gölü Havzasına hakim Sökmenliler de yaşıyordu. 1206 yılında Ahlatlılar, Melik Muhammet'e karşı harekete geçmişler ve Mardin Artuklu hükümdarı Nasireddin Artuk'dan yardım istemişlerdi. Harekat sonunda kente köle asıllı Balaban hakim olmuş ve Nasireddin'i yöreye sokmamıştır. Bununla beraber karışıklık aşılamadı. Bu kez Ahlat Eyyübiler tarafından tehdit edildi. el-Cezire hakimi Melik Eşref ve ardından Meyyafarikin sahibi Necmeddin Ahlat üzerine seferler düzenlediler. Necmeddin Muş'u ele geçirmeyi başardı. Ardından Ahlat üzerine yöneldi. Tehlikenin kapıyı çalması üzerine Erzurum Selçuklu meliki Tuğrul-şah duruma müdahale etti ve Balaban ile beraber Necmeddin'i bölgeden uzaklaştırdı. Ancak siyasi bir hata yaparak Balabanı ortadan kaldırmak suretiyle Ahlat'a sahip olma düşüncesi felaketle sonuçlandı. Ahlatlılar kenti ve yöreyi Eyyübilere teslim ettiler. Bu şekilde yüzyıllık Sökmenli devleti tarihe karışırken Eyyübiler Anadolu'nun doğusunun önemli bir kısmına hakim konuma geldiler. Bölgede kurulmuş Türk devletlerinden de Artukluların dışında sadece Mengücekler kaldı. (13)

Eyyübiler'in hakimiyetine rağmen yöre saldırılara uğramaktan kurtulamadı. 1208 yılında Gürcüler Ahlat'a kadar gelmişler ve bilhassa Erciş'i yağmalamışlar, tahrip etmişlerdir. Kaynağın ifadesine göre kentte tek bir canlı kalmamıştır. Ahlat hakimi Necmeddin Gürcü faaliyetlerine seyirci kalmıştır(14). Bununla birlikte Eyyübilere yöredeki toprak kazançları devam etti. 1209 yılında Zengilere ait Habur ve Nusaybin de ele geçirilmiştir. (15)

¹² İbn Bibi, el-Evamir, s. 96-101, 146-155; Turan, Selçuklular Zamanında, s. 283-87, 302-307; İstanbul'un işgali ve sonuçları için bak. S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi(Türkçe Çev. F. İşıltan), Ankara 1987, C. III, s. 117-179.

¹³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 228; Ebu'l-Fereç, II, s. 488-91; Turan, Doğu Anadolu, s. 105-

¹⁴ Ebu'l-Fereç, II, s. 491.

¹⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 241-2

Anadolu'nun doğusunda yaşanan bu gelişmelere karşın Türkiye Selçuklularının Anadolu'dan geçen uluslararası ticaret yollarının denetimini sağladıktan sonra yönünü tekrar doğuya ve bilhassa tarihi ipek yolunun en önemli kavşağı Suriye üzerine çevirmişti. Ticari öneminin yanı sıra Selçukluların Suriye üzerinde tarihi hak iddiaları vardı⁽¹⁶⁾. Selçukluların bu hareketinde ona yardımcı unsurlar da mevcuttu. 1216 yılında Halep hakimi Melik Zahir'in ölmesi ile yöre karışıklık içindeydi. Bunun yanında Samsat hakimi Melik Efdal bu seferde Selçuklular safında yer alıyordu. Bütün bu unsurların bir araya gelmesi sonucu Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus 1218 yılı başında büyük bir ordu ile Halep seferine çıktı. Yanında Samsat hakimi Efdal de bulunuyordu. Büyük bir süratle ilerleyen Selçuklular Torosları aşarak Suriye'ye indiler. Öte yandan Selçukluların hareketini öğrenen Melik Eşref de kuvvet toplayarak süratle yola çıktı. İki kuvvet Halep'in banliyölerinden Menbiç önlerinde karşılaştı. Savaşı daha iyi yönetilen Eyyübiler kazandı. Selçuklu ordusu Melik Efdalin de ayrılmasıyla süratle Anadolu'ya döndü. ⁽¹⁷⁾.

Selçuklular tarihi bir fırsatı değerlendiremezken yenileri de ardından geliyordu. 1218 yılında Musul hakimi el-Kahir Zengi'nin ölümü yörede dengeleri değiştirmişti. Musul'un yeni hakimi Lulu Eyyübilerle ittifak yaparken karşısına Erbil sahibi Gökbörü, Hısn-ı Keyfa, Mardin ve Amid Artukluları çıktı. İki kamp mücadeleye tutuşurken yörede Eyyübi hakimiyetin karşı olanlardan Gökbörü Selçukluları davet etti. Ayrıca Artuklularla birlikte Selçuklular adına hutbe okuttular. Eyyübileri bölgeden tamamen silecek bu fırsatı kaçırmak istemeyen Sultan İzzeddin Keykavus ordusunu toplayarak derhal doğuya hareket etti. Ancak Malatya'ya ulaştığında hastalığa tutuldu ve daha ileri gidemeden burada vefat etti. ⁽¹⁸⁾. Selçukluların bölgeye gelmemeleri Eyyübilerin gücünü artırdı ve Selçuklu taraftarı yöre hakimlerine baskı yapma imkanı verdi.

1220-1225 yılları arasında Yakın-Doğuda çok önemli hadiseler yaşandı. Mısır dahil Doğu Akdeniz havzası Haçlı tehdidi altındaydı. Öte yandan Moğollar bütün İran'ı kat ettikten sonra Azerbaycan'a ulaşmışlardı. Bütün bu hengamede Eyyübiler Mısır'da Haçlılar ile uğraşı verirken Selçuklular da Akdeniz kıyılarına Latin yerleşmesini önlemeye çalı-

¹⁶ İbn Bibi, el-Evahir, s. 182-3'de bu konuya ilişkin atıf vardır.

¹⁷ İbn Bibi, A. g. c. , s. 183-196; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 305-9

¹⁸ İbn Bibi, el-Evahir, s. 197-200; Ebu'l-Fereç, II, s. 504-5; Turan, Selçuklular Zamanında, s. 318-9.

şıyordu. Bu amaç doğrultusunda Sultan Alaaddin Keykubad 1221'de Alanya'yı fethetmiş, 1225 yılı sonuna kadar bir dizi seferle Silifke'ye kadar olan sahil şeridini Haçlılardan temizlemiştir⁽¹⁹⁾. Ne Eyyübiler nede Selçuklular o sırada Moğol tehlikesinin farkında değillerdi. Bu sebeble Anadolu'nun doğu kıyısında yaşananlara önem vermediler. Bölgede yaşanan sessizliği sakin ve güvenli ortam olarak yorumladılar. Gerçekten de bu zaman dilimi içinde yöre oldukça sakindi. Sükuneti bozan yegane faktör Ahlat hakimi Şehabüddin'in kardeşi Melik Eşref'e karşı hareketti. Onun isyanını önemli kılan Erbil, Mardin, Amid ve Dımaşk hakimlerinin desteği idi. Buna karşın Melik Eşref Selçuklu müdahalesine maruz kalmadan kendine karşı bölgede oluşan olumsuz havayı dağıtmayı başardı ve otoriteyi yeniden tesis etti(1224) ⁽²⁰⁾.

Haçlılara karşı başarılı olan bölge devletleri, bunu Moğollar ve sebep oldukları sorunla aynı oranda karşı koyamadılar. Yukarıda değinildiği gibi Doğuda neler olup bittiğini yeterice takip ederek önlemlerini zamanında almadılar. Tehlike kapılarını çaldıklarında ise çok geç kalmışlardı. Celaleddin Harezşah'ın 1225 Azerbaycan'da gözükmesi tehlikenin ilk işareti sayılabilir. Moğollar önünden maceralı bir kaçıştan sonra 1225 yılı ortalarında Azerbaycan'a gelen ve düşmanlarının ulaşamayacağını düşündüğü bu topraklarda devletini kuran Celaleddin hemen hiç duraksamadan bölgedeki dengeleri sarsıcı hamlelere girişti. Önce yeni devleti için en büyük tehdit oluşturan kuzeyindeki Gürcüler'i ezdikten sonra Anadolu'nun doğusuna yöneldi. Şimdiki hedefi Eyyübiler'in elindeki Van Gölü havzası idi. Bu yöre Tebriz'de kurduğu devletinin Irak ve Suriye'deki zenginliklere açılan bir kapısı, genişlemesinin anahtarı idi. Onun için ikinci derecede önem arz eden yöre ise Erzurum ve havalisi idi. Celaleddin yöreye saldırmadan önce kendine doğal müttefikler aradı ve buldu. Bunlar o sırada Melik Eşref'in faaliyetlerine karşı kendilerini tehlikede hisseden Dımaşk sahibi Melik Muazzam, Erbil hakimi Muzafereddin Gökbörü ile Selçuklulara tabi Amid Artukluları idiler. Melik Eşref yörede kendisine karşı oluşan ittifaka karşı derhal aynı tehdit altında olduğunu var saydığı Türkiye Selçuklularına müracaat etti. Devrin Sultanı Alaaddin Keykubad'a müracaat ederek destek istedi.

¹⁹ 9-İbn Bibi, A. g. e. , s. 235-51; Ebu'l-Fereç, II, s. 516;Turan, Selçuklular Zamanında, s. 331-47; Eyyübi-Haçlı mücadeleleri için bak. , Runciman, Haçlı Seferleri, III, s145-55.

²⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 381-83.

Karşılığında da Artukluların Orta Fırat havzasında yer alan topraklarını vaad etti. Selçuklu sultanı bu cazip teklifi hemen kabul etti. Zira böylelikle Selçuklular yıllardır bir türlü giremedikleri Fırat havzasına adım atarak Suriye ve Irak'ı kolaylıkla denetimleri altına alacaklardı. O Eyyübi melikine gerekli desteği verdikten sonra kendisine vaat edilen yere karşı sefere çıktı. Hısn-ı Mansur ve Samsat'ı kolaylıkla ele geçirdi. Kahta'yı kuşatırken Melik Eşref'in elçisi gelerek hareketin durdurulmasını istedi. Selçuklu sultanı tehditlere aldırmadan yoluna devam etti ve Kahta'nın ardından Çemişkezek'i de ele geçirdi. Melik Eşref Selçuklulara karşı Emir İzzeddin komutasında bir ordu göndermişse de başarı elde edemedi⁽²¹⁾.

Selçukluların Anadolu'nun doğusundaki taarruzları artarak devam ediyordu. Celaleddin Harezmşah'ın bölgede gözükmesi ile bazı dengeler değişmeye başlamıştı. Anadolu'da çok stratejik bir konumda bulunan ve yıllardır Selçukluların tabiyeti altında olan Erzincandaki Mengüceker Harizmşah ve hatta Eyyübi melikleri ile temasa geçmişti. Bilhassa Davud-şah devrinde bu süreç hızlandı. Bu gelişme karşısında derhal harekete geçen Sultan Alaaddin Eyyübilerin Haçlılar ile meşguliyetinden de istifade ile 1228 yılında bütün Mengücek arazisini ele geçirdi. ⁽²²⁾. Böylelikle Malazgirt zaferi sonrasında Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen beyliklerinden biri daha tarihe karışırken, Selçuklular Anadolu'nun bu zengin ve müreffeh kısmını ele geçirmekle Eyyübilerle bölge için giriştiği mücadelede bir merhale daha kazanmış oluyordu.

Selçuklu ilerlemesinin yanı sıra bölgede Harizmşah-Eyyübi çatışması hız kazanıyordu. Hoy hakiminin çağrısı üzerine Eyyübilerin Ahlat naibi Hüsamüddin Ali 1227 yılında Arran üzerine bir sefere çıkmış Hoy dışında Merend ve Nahçıvan'ı da ele geçirmişti. Celaleddin buna cevap vermekte gecikmedi. Mücadelede Selçukluları tarafsız kıldıktan sonra Erzurum Selçuklu Meliki ile Amid Artuklularının desteği ile harekete geçti ve Ahlat'a saldırdı. Kent 1228 yılı sonbaharı ve 1229 yaz aylarında iki kez kuşatıldı. Son kuşatma uzun sürdü ve Ahlat 1230 Nisanında düştü. Celaleddin kentte korkunç bir yağma ve kıtal yaptırdı. Canlı varlıklar yanında ayakta hiç bir eser kalmadı. Bu tahribat herkesi dehşete düşür-

²¹ İbnü'l-Esir, A. g. c. , s. 385-417; Celaleddin'in faaliyetleri için ayrıca bak. , Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa(Türkçe Çev. M. Öztürk), Ankara 1988, C. II, s. 124-138; Sultan Alaaddin'in Fırat boylarındaki hareketi için İbn Bibi, el-Evamir, s. 275-299.

²² İbn Bibi, el-Evamir, s. 355-63;Turan, Selçuklular Zamanında, s. 351-7.

düğü gibi bölge güçlerinin birleşmesini de sağladı. Gelişmeleri dikkatle takip eden Selçuklu sultanı doğu sınırlarını korumak için 12. 000 kişilik kuvveti Erzincan'a doğru yola çıkardığı gibi Eyyübiler'den de yardım istedi. Melik Eşref'in de katılımıyla müttefik güçler sınırda mevzilendiler. Harizmşah tarafında ise Erzurum Meliki Cihan-şah bulunuyor ve Celaleddini Anadolu'ya yürümesi için teşvik ediyordu. Malazgirt kuşatması sırasında Selçuklu ileri hareketini öğrenen Celaleddin muhasarayı bırakarak derhal Harput'a geldi. Burada gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra müttefiki ile beraber ileri hareketine başladı. İki taraf Ağustos 1230 tarihinde Erzincan yakınlarında Yassı-çemen bölgesinde karşılaştı. Üç gün aralıklarla devam eden savaşı Selçuklu-Eyyübi ittifak güçleri kazandı⁽²³⁾. Bu savaş bölgenin kaderini tayin etti. Harezmşah mücadeleyi kaybedip tarih sahnesinden çekilirken, galip taraf da bulunan Selçuklu ve Eyyübiler yeni bir paylaşım gittiler. Erzurum ve havalisi kesin olarak Selçuklular'a kalırken Van Gölü havzası yine Eyyübiler'e bırakıldı.

Celaleddin Harizmşah'ın çekilmesine karşılık şimdi Doğu'dan çok daha büyük bir tehlike belirmişti. 1227 yılında Cengiz Han'ın ölümüyle fetihlerine bir süre ara vermiş olan Moğollar 1230 yılında Yakın-Doğu'da tekrar faaliyete başladılar. Önce Celalddin'i bertaraf ederek tüm İran ve Azerbaycan'a hakim oldular. Ardından da hareket alanlarını Kafkasya, el-Cezire, Anadolu'nun güney-doğusu ve Bağdad üzerinde yoğunlaştırdılar. ⁽²⁴⁾ Tehlikenin farkında olmayan Selçuklu ve Eyyübi güçleri bölgede hakimiyet mücadelesi için büyük güç yarışına girmişlerdi. Bu bağlamda Ahlat ve çevresi 1232 yılında Selçuklu topraklarına dahil oldu. Eyyübiler ise Hısn-ı Keyfa ve Amid'i ele geçirdi. 1235 yılında Urfa ve yöresi kısa süreli de olsa Selçuklu denetimine girmişti. 1236 ise Selçuklu orduları Amid önlerinde idiler. Bu önemli kent 1241'de fethedilecektir. ⁽²⁵⁾ Selçuklular Eyyübilere karşı üstünlük kurup Anadolu'nun Doğusunda kesin hakimiyet sağlamışken Moğollar karşısında aldığı 1243 Köseadağ hezimetini bölgedeki egemenliğine büyük darbe vurdu. 1258 yılında Azerbaycan'da İlhanlı devletinin kurulması ile Selçuk-

²³ Detaylı bilgiler için bak. , İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 417-455;Cüveyni, Cihan-güşa, II, s. 143-158; İbn Bibi, el-Evamir, s. 370-416.

²⁴ Bu dönemdeki Moğol akınları için bak. İlhan Erdem, Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri(1258-1308), Basılmamış Doktora Tezi, DTCF. Ktp. , Ankara 1995, s. 51-63.

²⁵ İbn Bibi, el-Evamir, s. 490-98

lular bu devlete tabi oldular. İlhanlılar Anadolu'yu eyaletlere ayırarak kendisi dışında Diyarıbeğ ve Ermen vilayetleri tesis ettiler. Bu şekilde Selçuklular'ın Anadolu'da tesis ettikleri siyasi ve sosyal bütünlüğü parçaladılar. (26). Bu durum Anadolu'daki Türklüğün mukadderatına da tesir edecek sonuçlara yol açacaktır. Yine de Selçukluların Anadolu'nun doğusunda elde ettiği kazanımlar bu günkü sınırlarımıza ve vatan bütünlüğüne ulaşmasında büyük katkı yaptığı aşikardır.

SONUÇ

1071 Malazgirt zaferinin akabinde Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen beylikleri XI. Asrın başlarına kadar bölgeyi büyük oranda Türkleştirirken sayısız sanat ve kültür abideleri ile donatmışlardır. Yüzyılın başlarında ise bölgede değişen dengelerin neticesinde varlıklarını korumakta güçlük çekmeye başlamışlardır. Özellikle güneyden Eyyübilerin tehdidi altında idiler. Buna karşılık Anadolunun merkezinde kurulmuş Türkiye Selçukluları tehdidin karşısında bir aksiyon olarak ortaya çıktı ve Anadolu'nun doğusunu büyük çapta hakimiyeti altına alarak Türkmen Beyliklerinin mirasına sahip çıktı. Ancak 1243 ve özellikle 1258 yılı olayları sonucu Azerbaycan'da İlhanlı Devletinin kurulması bölgedeki dengeleri bir kez daha değiştirdi. İlhanlılar bölgede iki ayrı Selçuklular'dan bağımsız idare edilen eyalet tesis edince aradaki bağ zayıfladı. Yöre yinede Türk üstünlüğünü muhafaza ettiyse de kültürel ve ekonomik yönden farklılaşmalar oluştu.

²⁶ İlhanlıların Anadolu'da tesis ettikleri eyaletler için bak. H. Kazvini, Nüzhetü'l-Kulub (Yay. G. Le Strange), London, 1915, s. 94-106.